

Janusz Małek (Toruń)

Problematyka dziejowa pruskiej reformacji

Dzieje reformacji w obydwu częściach Prus (Prusach Książęcych i Prusach Królewskich) czynią wrażenie nie tylko z pozoru dobrze opracowanych. Reformacja w Księstwie Pruskim znalazła należne miejsce w trzypomowej syntezie dziejów Kościoła Ewangelickiego w byłych Prusach Wschodnich w opracowaniu Walthera Hubatscha i Iselin Gundermann¹. Z kolei reformacja w Prusach Królewskich podobnie została szeroko udokumentowana w 2-tomowej pracy o charakterze syntetycznym poświęconej dziejom Kościołów w byłych Prusach Zachodnich autorstwa Heinza Neumeyera². Można wobec tych opracowań podnosić różne zastrzeżenia, jednak podsumowując stan badań ułatwiają one nam zarysowanie tych obszarów reformacji pruskiej, które winny stać się w przyszłości przedmiotem dalszego zainteresowania historyków. W r. 1934 Wiktor Weintraub³ podjął podobną próbę, ograniczając jednak pytania badawcze do udziału Prus Książęcych w reformacji polskiej. Moje uwagi i postulaty chciałbym ograniczyć do kilku — moim zdaniem — najbardziej interesujących kwestii w dziejach „nowego” Kościoła, tj. Kościoła luterańskiego w Prusach Książęcych po jego oficjalnym powołaniu do życia przez ks. Albrechta mandatem z 6 lipca 1525 r.⁴ i w Prusach Królewskich po uzyskaniu przez Gdańsk, Toruń i Elbląg od Zygmunta Augusta w latach 1556, 1557 przywilejów religijnych, choć z pewnymi zastrzeżeniami na uprawianie kultu zgodnego z Konfesją Augsburską⁵. Byłyby to następujące kwestie: 1. Organizacja „nowego” Kościoła, sieć parafialna, 2. Księża-pastorzy, stan badań nad prezbiteriologią, 3. Wierni i dyscyplina kościelna, 4. Myśl teologiczna (druki ulotne — „Flugschriften”, rodzime źródła a recepcja z Zachodu), 5. Reformacja pruska a reformacja polska, 6. Tożsamości wyznaniowe i konfesjonalizacja.

¹ W. Hubatsch i I. Gundermann, *Geschichte der Evangelischen Kirche Ostpreussens*, t. 1-3, Göttingen 1968.

² H. Neumeyer, *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreussen in evangelischer Sicht*, t. 1-2, Leer 1971.

³ W. Weintraub, *Udział Prus Książęcych w reformacji polskiej*, „Reformacja w Polsce”, VI, 1934, s. 38-63.

⁴ Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen, hrsg. Paul Tschackert, Berlin 1890, t. 2, nr 371 i omówienie treści mandatu, t. 1, s. 118-119.

⁵ Teksty tych przywilejów opublikowali: dla Torunia J. Waluszewska w: *Ziemia Chełmińska w przeszłości. Wybór tekstów źródłowych*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1961, s. 129-130 w wersji polskiej, dla Gdańska G. Lengnich, *Geschichte der preussischen Lande, königlich-polnischen Antheils*, Bd. 2, Danzig 1722, *Documenta* nr 22 i P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Danzig 1918, Bd. 4, s. 175-176 w wersji oryginalnej, łacińskiej i dla Elbląga J. Małek, *Początki reformacji w Elblągu*, „Rocznik Elbląski”, t. 12, 1991, s. 81-83 w wersji łacińskiej i polskiej.

1. Organizacja „nowego” Kościoła, sieć parafialna

Organizacja Kościoła luterańskiego w Prusach Książęcych znacznie odbiegała od organizacji tego Kościoła w Prusach Królewskich. W Księstwie Pruskim powstał bowiem w roku 1525 pierwszy w skali europejskiej luterański Kościół państwowy znacznie wyprzedzając przyjętą w Augsburgu w roku 1555 zasadę „cuius regio, eius religio”, która to zdaniem Heinza Schillinga i Wolfganga Reinharda⁶ zapoczątkowała 100-letni okres konfesjonalizacji w dziejach Rzeszy, a może i Europy. Ks. Albrecht zachował w Prusach Książęcych ustrój episkopalny, który przetrwał tutaj z przerwami do roku 1587, kiedy to ks. Jerzy Fryderyk, kurator obłąkanego ks. Albrechta Fryderyka wprowadził ustrój konsystorialny. Terytorium księstwa w Prusach w fazie początkowej znajdowało się w jurysdykcji kościelnej trzech biskupów: sambijskiego, pomezjańskiego i warmińskiego. W związku z tym, iż biskup warmiński pozostał wierny staremuto Kościołowi, ks. Albrecht w dokumencie z 10 marca 1528 r.⁷ terytoria dotąd należące do diecezji warmińskiej, do dekanatów; biskupieckiego, sępolińskiego i reszelskiego, a znajdujące się w Księstwie Pruskim dołączył do dwóch luterańskich już diecezji kościelnych: sambijskiej i pomezjańskiej. I tak do biskupstwa sambijskiego dołączył: Natangię, tzn. Pokarmin, Krzyżbork, Frydłąd, Bartoszyce, Sępól, Domnowo, Pasłęk, Świętą Siekierkę, Cynty, Pruską Iławę i Barciany, a do biskupstwa pomezjańskiego: Mazury, tzn. Kętrzyn (Rastembork), Szestno, Ryn, Węgorzewo, Giżycko (Lec), Nordenbork, Ełk, Straduny i Pisz. Według ustaleń Franza Dittricha⁸ straty Kościoła katolickiego w Prusach Książęcych wynosiły razem 219 parafii z 638 księżmi na dzień 10 marca 1528 roku. Na Mazurach były to 62 parafie. Te nowe granice diecezji w Prusach Książęcych są zaznaczone na mapce dołączonej do artykułu Janusza Małłka⁹ o granicach państwowych, kościelnych i administracyjnych Prus Książęcych w XVI w. oraz mapce przedstawiającej ewangelickie biskupstwa w tym kraju w latach 1528–1578 zamieszczonej w artykule Iselin Gundermann¹⁰. Z kolei siedziby parafii ustalił już w r. 1858 Max Toeppen¹¹ i naniósł je na mapie Prus Książęcych dołączając do jego atlasu historyczno-geograficznego Prus¹². Toeppen nie podjął próby ustalenia przynależności poszczególnych wsi i miejscowości do konkretnej parafii i co za tym idzie nie mógł wykreślić i oznaczyć granic tych parafii. Podobnie Władysław Chojnacki¹³ publikując mapkę zborów polsko-ewangelickich w b. Prusach Wschodnich ograniczył się także do oznaczenia siedzib parafii. Z kolei Gertrud Mortensen¹⁴ opublikowała dwie jakby pilotażowe mapki: parafii litew-

⁶ W. Reinhard, *Was ist katholische Konfessionalisierung?*, w: *Die katholische Konfessionalisierung*, Hrsg. von W. Reinhard und H. Schilling, Gütersloh 1995, s. 420.

⁷ *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen*, Hrsg. von P. Tschackert, Bd. 1, Leipzig 1890, s. 155–156 i Bd. 2, dokument nr 597 (dalej cytuję — UB).

⁸ F. Dittrich, *Geschichte der Katholizismus in Altpreussen von 1525 bis zum Ausgange des achtzehnten Jahrhunderts*, „Zeitschrift Ermlands”, Bd. 13, Brauensberg 1901, s. 28.

⁹ J. Małłek, *Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 1(91), 1966, po s. 136.

¹⁰ I. Gundermann, *Herzogtum Preussen*, w: A. Schindling, W. Ziegler (Hg.), *Die Territorien des Reiches im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650. 2 Der Nordosten*, Münster 1993, s. 220.

¹¹ M. Toeppen, *Historisch-Comperative Geographie von Preussen*, Gotha 1858, s. 260–285.

¹² *Atlas zur Historisch-Comperative Geographie von Preussen*, von M. Toeppen, Gotha 1858, tabl. III.

¹³ W. Chojnacki, *Zbory polsko-ewangelickie w Prusach Wschodnich w XVI–XX w.*, „Reformacja w Polsce”, t. 12, 1953 [1955], po s. 412 dołączona mapka.

¹⁴ *Historisch-Geographischer Atlas des Preussenlandes*, (Hg.) H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, Wiesbaden 1973, Lieferung 3 po s. 15 i na s. 18.

skich starostwa Wystruci z r. 1590 i parafii Wielkich Żuław Malborskich w pocz. XVI w. Ta ostatnia mapka obejmuje już fragment Prus Królewskich. Wynika to z innej koncepcji autorki, która przygotowała niezwykle cenną mapę przedstawiającą obsadzone i nieobsadzone kościoły parafialne Starych Prus w I połowie XVI w., czyli w momencie reformacyjnego przełomu¹⁵. Autorka ograniczyła się — co należy uznać za co najmniej dyskusyjne — do ziem staropruskich, a więc na zachodzie do Wisły i Ossy, pominęła zaś Pomorze Gdańskie i Ziemię Chełmińską. Mapa opatrzona jest obszernym komentarzem¹⁶, gdzie szczególną uwagę zwrócono na proces powstawania parafii w dawnych Prusach Krzyżackich. Ogląd samej mapy pozwala wysunąć następujące wnioski. Otóż w I połowie XVI w. najwięcej nieobsadzonych parafii, mimo poprzedniego ich dużego nasycenia, było w Pomezanii, południowej Sambii i Warmii oraz Sasinii, tam gdzie przetoczyły się działania wojenne polsko-krzyżackich zmagani w latach 1519–1521. Interesujący, choć naturalnie zrozumiały jest fakt, spowodowany późniejszą metryką osadnictwa, stosunkowo rzadkiej sieci parafialnej na Mazurach i niemal jej braku na Pruskiej Litwie w pierwszej połowie 16 stulecia. Dla Sambii pewne informacje dostarcza mapka „Wykaz parafii diecezji sambijskiej zwizytowanych w roku 1569” dołączona do wydawnictwa źródłowego *Wizytacja biskupstwa sambijskiego z 1569 roku* w opracowaniu Jacka Wijaczki¹⁷. Z powyższego przeglądu prac związanych z ustaleniem sieci parafialnej Kościoła luterańskiego w Prusach Książęcych w okresie reformacji wyłania się postulat dokończenia tych badań i sporządzenia szczegółowej mapy z wykreśleniem granic parafii i zaznaczeniem wsi i miejscowości do nich należących. Realizacja tego postulatu posunęłaby naprzód opracowywanie nowoczesnych monografi wsi i miasteczek dawnych Prus Książęcych.

W Prusach Królewskich Kościół luterański miał znacznie słabszą pozycję niż w Prusach Książęcych. Musiał dzielić ją z wciąż silnym Kościołem katolickim. Wydaje się, iż istniała tutaj pewna równowaga co do stanu posiadania parafii i wiernych. Według obliczeń Heinza Neumeyera¹⁸ w r. 1580 w Prusach Królewskich były 162 parafie luterańskie, z tego na wsi 114, w wielkich miastach pruskich: Toruniu, Gdańsku i Elblągu — 25 i w 17 małych miastach — 23 parafie. Spośród 30 kościołów w Toruniu, Gdańsku i Elblągu 25 kościołów należało do luteran, a 5 do katolików. W poszczególnych województwach na wsi sytuacja ta wyglądała następująco: w województwie pomorskim najwięcej parafii było w rękach luteran — 53, z kolei w województwie malborskim — 20, a w województwie chełmińskim tylko 10. Dysponujemy tylko częściowymi obliczeniami liczby parafii katolickich w Prusach Królewskich oraz ich kartograficznym odtworzeniem dla województwa pomorskiego i dla biskupstwa warmińskiego z zaznaczeniem granic archiprezbiteriatów i siedzib parafii¹⁹. Wydaje się jednak, iż stosunek liczby parafii luterańskich do parafii katolickich w Prusach Królewskich bez Warmii wynosił 1:1. Kościół katolicki miał przewagę na wsi, a Kościół luterański w mia-

¹⁵ *Ibidem*, dołączona mapa nr 2 „Besetzte und unbesetzte Pfarrkirchen Altpreussens in der 1 Hälfte des 16. Jahrhunderts”.

¹⁶ *Ibidem*, s. 1–30, „Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen”.

¹⁷ *Wizytacja biskupstwa sambijskiego z 1569 roku*, wyd. J. Wijaczka, Toruń 2001, dołączona mapka po s. 418.

¹⁸ H. Neumeyer, *op. cit.*, s. 90–96 i J. Małek, *Kościoły ewangelickie w ziemi chełmińskiej, lubawskiej i działdowskiej w XVI–XX wieku*, w: *Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. 1, Toruń 1994, s. 54.

¹⁹ A. Olczyk, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, *Prace Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce*, t. 2, Lublin 1961, dołączona mapka „Sieć parafialna Biskupstwa Warmińskiego około roku 1500”.

stach, zwłaszcza w wielkich miastach pruskich. Generalnie można powiedzieć, iż te obydwie Kościoły egzystowały obok siebie, wzajemnie się tolerując. Kościół luterkański był najsłabszy w Ziemi Chełmińskiej i Lubawskiej. Dodajmy, iż biskupstwo warmińskie wchodzące w skład Prus Królewskich, choć posiadające własną polityczną odrębność, mimo pojawiających się sympatii proluterkańskich wśród mieszczan warmińskich, a nawet kanoników kapituły fromborskiej, pozostało wyłącznie krajem katolickim. W Prusach Królewskich Kościół luterkański nie utworzył centralnej władzy kościelnej (urzędu biskupiego czy też konsystorza), jak to stało się w Prusach Książęcych. Natomiast w tej części Prus każde z wielkich miast utworzyło konwenty duchownych tzw. Geistliche Ministeria. W Toruniu „Konwent” ten liczył siedmiu pastorów z samego miasta i dwóch proboszczy z Górska i Grębocina. Przewodniczył „Konwentowi” „senior ministerii”. Konwenty prowadziły nadzór kościelny (wizytacje parafii) oraz egzaminowały kandydatów na pastorów i przygotowywały do ordynacji (odpowiednik wyświęcenia w Kościele katolickim). Ordynacje pastorów odbywały się zazwyczaj poza Prusami Królewskimi w Prusach Książęcych, Brandenburgii lub na Śląsku²⁰. Pozostaje jeszcze do rozpatrzenia kwestia sieci parafii luterkańskich w Prusach Królewskich w ujęciu kartograficznym. I na tym polu w historiografii dokonano pewnych ustaleń. Najcenniejsza jest praca Andrzeja Tomczaka²¹ poświęcona sieci parafialnej województwa pomorskiego oraz lenn Lęborka i Bytowa. Dołączona do tej pracy mapa odtwarza sieć parafii zarówno katolickich, jak i luterkańskich w tym województwie, z zaznaczeniem wsi należących do poszczególnych parafii. Korzystając z tej pracy Aleksander Klemp²² sporządził mapę protestanckich parafii tego województwa zaznaczając wsie, które należały do poszczególnych parafii. Podobne mapki dla województw malborskiego i chełmińskiego sporządził Robert Kostuchowski²³ w nieopublikowanej pracy magisterskiej. Z powyższego przeglądu badań wyłania się identyczny nieomal postulat, jak w wypadku Prus Książęcych, opracowania całościowej mapy sieci parafii luterkańskich i katolickich w Prusach Królewskich w okresie reformacji z zaznaczeniem ich obszaru i granic, biorąc za wzór wymienioną poprzednio mapę parafii województwa pomorskiego wykonaną przez Andrzeja Tomczaka²⁴.

2. Księża-pastorzy, stan badań nad prezbiteriologią

Kolejnym zagadnieniem zasługującym na podjęcie badań jest prezbiteriologia luterkańska i kalwińska dla obydwu części Prus. Pierwszą generację pastorów stanowili dawni księża katolicki zarówno miejscowi, jak i przybysze z Rzeszy i Polski, którzy opowiedzieli się za nauką Marcina Lutera. Kolejne generacje tworzyli wychowankowie uniwersytetu w Wittenberdze, a od roku 1544 także wydziału teologicznego uniwersytetu w Królewcu. To oni oddziaływali w sposób zasadniczy na życie duchowe i kulturalne powierzonych im opiece społeczności. Zbadania wymaga m.in. kwestia tzw. „dynastii luterkańskich”. Dysponujemy już dzisiaj

²⁰ J. Małek, *Kościoły ewangeliczne w Toruniu w XVI–XX wieku*, w: *Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. 15/16/17. *Dekanaty toruńskie — I, II, III*, Toruń 1995, s. 41–42.

²¹ M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w II poł. XVI w.*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 58, zes. 1, 1955, s. 137–161 + mapa.

²² A. Klemp, *Protestanci w dobrach prywatnych od drugiej połowy XVI w. do drugiej połowy XVII w.*, Gdańsk 1994, dołączona mapka „Zbory protestanckie w Prusach Królewskich oraz w okręgach Lęborskim i Bytowskim od 2 poł. XVI do 1 poł. XVII w.”

²³ R. Kostuchowski, *Reformacja luterkańska w Prusach Królewskich od początku XVI w. do lat 20. XVII wieku*, Toruń 1999, dołączone mapki.

²⁴ Zob. przyp. 21.

cennymi pracami z zakresu prezbiteriologii. Daniel Heinrich Arnoldt²⁵ zestawił wszystkich luterańskich księży w byłych Prusach Wschodnich, czyli dawnych Prusach Książęcych od początku reformacji po rok 1775. Ludwig Rhesa²⁶ kontynuując prace Arnoldta zestawił informacje o pastorach tej prowincji z lat 1775–1834. Ten ostatni jest autorem także prezbiteriologii byłych Prus Zachodnich²⁷, czyli dawnych Prus Królewskich, obejmującej okres od początku reformacji do pierwszej połowy XIX wieku. Spisy pastorów sporządzone przez Arnoldta i Rhesę zawierają informacje o latach pełnienia służby duszpasterskiej, dacie ordynacji, zmiany miejsca pracy, a nawet zgonu. Bardziej ambitną miała być praca Friedwalda Moellera²⁸, w której miały znaleźć się życiorysy pastorów od czasów reformacji po rok 1945. Inicjatywa ta upadła po opublikowaniu drugiego tomu tej edycji zawierającego nazwiska na litery A–B. Już pierwszy tomik spotkał się z ostrą krytyką Władysława Chojnackiego²⁹, w której recenzent zwrócił uwagę na niewykorzystanie polskich badań oraz wskazał na pomyłki w samym zestawieniu pastorów od XVI wieku po rok 1945. Pełniejszego opracowania życiorysów pastorów z lat 1555–1945 doczekał się natomiast Elbląg w pracy Christopha Eduarda Rhode³⁰. Osobną sprawą bliższego zainteresowania historyków Kościoła Luterańskiego w Prusach jest badanie formacji teologicznej jako reprezentowali księża–pastorzy. Na właściwy kierunek w tych badaniach wskazała Iselin Gundermann³¹ analizując zasoby bibliotek pastorskich w Prusach Książęcych.

3. Wierni i dyscyplina kościelna

Kwestią niezwykle trudną jest natomiast odtworzenie poziomu życia religijnego i kulturalnego społeczności pruskiej w okresie reformacji i w okresie jej przyjmowania. Według opinii Ericha Joachima³², Walthera Hubatscha³³, a zwłaszcza w świetle źródeł opublikowanych przez Paula Tschackerta³⁴ stan Kościoła i religijność wiernych w Prusach Krzyżackich, w przededniu reformacji przedstawiały się żałośnie. Tschackert³⁵ postawił nawet tezę, że Prusy Książęce wymagały powtórnej ewangelizacji. Jest to być może wniosek zbyt daleko idący,

²⁵ D. H. Arnoldt, *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an der Lutherischen Kirchen in Ostpreussen gestandenen Predigern*, Königsberg 1777.

²⁶ L. Rhesa, *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit 1775 an den evangelischen Kirchen in Ostpreussen angestellten Predigern als Fortsetzung der Arnoldtschen Presbyteriologie*, Königsberg 1834.

²⁷ L. Rhesa, *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den evangelischen Kirchen in Westpreussen angestellten Predigern*, Königsberg 1834.

²⁸ F. Moeller, *Die Kirchenspiele und ihre Stellenbesetzungen*, w: *Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreussen*, Nr. 11, Teil I, Hamburg 1968, Id., *Altpreussisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945*, w: *Sonderschriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreussen*, Nr. 11, Teil II, Erste Lieferung Abegg-Brenner, Hamburg 1977.

²⁹ W. Chojnacki, recenzja w: „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 4 (106), 1969, s. 650–653.

³⁰ Ch. E. Rhode, *Presbyteriologia Elbingensis. Die evangelischen Geistlichen im Kirchenkreis Elbing von 1555 bis 1883 nebst Ergänzungen und Nachträgen bis 1945*, Hrsg von W. Hubatsch, Hamburg 1970.

³¹ I. Gundermann, *Anfänge der ländlichen evangelischen Pfarrbibliotheken im Herzogtum Preussen*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte”, 110, 1974, s. 104–154.

³² E. Joachim, *Vom Kulturzustande im Ordenslande Preussen am Vorabende der Reformation*, *Altpreussische Forschungen*, Jhrg. 1, Heft 1, Königsberg 1924, s. 1–12.

³³ W. Hubatsch, *Die inneren Voraussetzungen der Säkularisation des deutschen Ordensstaates in Preussen*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, 43, 1952, Nr. 1–2, s. 145–172.

³⁴ UB, Bd. 1–3, Leipzig 1890.

³⁵ UB, Bd. 1, s. 10.

istniała przecież rozległa sieć parafialna w Prusach. Jednak znajomość zasad wiary, modlitw i w ogóle katechizmu u przeciętnego parafianina pozostawiała wiele do życzenia. Temu wszystkiemu miała zaradzić powszechna katechizacja, ale już w duchu luteranśkim i to w językach codziennie używanych przez wiernych: niemieckim, polskim, staropruskim lub litewskim. Znacznie więcej wiemy o wysiłkach, jakie zarówno władze świeckie, jak i kościelne podejmowały właśnie na polu katechizacji luteranśkiej szczególnie w Księstwie Pruskim. Materiał źródłowy stanowią ordynacje kościelne³⁶ i protokoły wizytacyjne³⁷ interesująco zanalizowane w pracach Andreasa Ziegera³⁸ i ks. Tadeusza Wojaka³⁹. W świetle tych ustaleń, każdy wierny miał się nauczyć na pamięć modlitwy Pańskiej „Ojcze nasz”, „Wyznania Wiary Augsburskiej” i „Dziesięciu Przykazań”. Na ile ten cel osiągnięto, trudno jednoznacznie odpowiedzieć. Na pewno jednak czyniono wyraźne wysiłki w tym kierunku, o czym świadczą dodatkowe zarządzenia ks. Albrechta z roku 1543⁴⁰ zarówno w języku niemieckim, jak i w języku polskim, w których zalecał pastorom dopilnowanie wiernych, aby regularnie uczęszczali do kościoła. Dla umocnienia dyscypliny kościelnej nakazywał ustanowienie w zborach funkcji nadzorcy („Aufseher”), która przechodziłaby z jednego na drugiego parafianina (z reguły ojca rodziny). W czasie nabożeństwa miał on siedzieć w specjalnej ławce, z której widziałby dokładnie, kogo brakuje i miałby obowiązek meldować o tym fakcie staroście–urzędnikowi ksiączęcemu, księdzu oraz starszemu zboru, którzy wymierzyliby odpowiednie kary za te przewinienia. Mogły to być kary pieniężne, cielesne lub najbardziej dotkliwa spośród nich ekskomunika. Materiały wizytacyjne np. z Pasłęka z roku 1586 zalecają nadzorcom, aby budzili zasypiających w czasie nabożeństwa w kościele⁴¹. Inną formą katechizacji było wzywianie po kolei gospodarzy zazwyczaj po żniwach, na św. Michała (29 września), i sprawdzanie przez księży, czy potrafią się modlić⁴². Co prawda z reguły w każdej parafii w Prusach Książęcych⁴³ i niewątpliwie także w Prusach Królewskich były szkoły elementarne, których program nauczania obok umiejętności pisania, czytania i rachunków miał ugruntowywać w uczniach zasady wiary luteranśkiej, to jednak wciąż szczegółowych badań nad alfabetyzacją społeczeństwa pruskiego w epoce reformacji. Osobnym zagadnieniem, o którym wiemy stosunkowo niewiele, jest proces odchodzenia od kultu katolickiego do luteranśkiego na pruskiej prowincji. Zanotowane relikty tego pierwszego jeszcze w XVII wieku⁴⁴ świadczą, iż nie był to proces gwałtownych zmian, tak charakterystyczny dla stolicy Księstwa Pruskiego — Królewca

³⁶ E. Sehling, *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 4: *Preussen*, Leipzig 1911.

³⁷ F. Koch, *Die ältesten Visitationsberichte über masurische Kirchen- und Schulverhältnisse aus den Jahren 1529 und 1531*, „Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht”, 2, 1904, s. 571–583. Id., *Kirchen- und Schulverhältnisse im Herzogtum Preussen in den Jahren 1568, 1569, und 1570 nach den Visitationsberichten von Joachim Mörlin in Bistum Samland*, „Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht”, Bd. 1, 1903, s. 525–537; Id., *Masurische Kirchen- und Schulverhältnisse in den Jahren 1579 und 1581*, „Ostdeutsche Monatshefte für Erziehung und Unterricht”, Bd. 2, 1904, s. 350–397.

³⁸ A. Zieger, *Das religiöse und kirchliche Leben in Preussen und Kurland*, Köln 1967.

³⁹ T. Wojak, *Ustawy kościelne w Prusach Książęcych w XVI wieku*, Warszawa 1993.

⁴⁰ UB, Bd. 1, s. 213, 214, Bd. 2 Nr. 1507.

⁴¹ A. Zieger, *op. cit.*, s. 140.

⁴² J. Małłek, *Życie religijne na Mazurach w czasach nowożytnych*, w: *Ewangelicy na Warmii i Mazurach*, Olsztyn 2001, s. 19.

⁴³ G. Düsterhaus, *Das ländliche Schulwesen im Herzogtum Preussen im 16. und 17. Jahrhundert*, Bonn 1975.

⁴⁴ J. Małłek, *Życie religijne na Mazurach...*, s. 15–16.

czy wielkich miast Prus Królewskich: Torunia, Gdańska i Elbląga, choć w wypadku tych ostatnich gwałtownie na pewien okres zahamowany.

4. Reformacyjna myśl teologiczna: druki ulotne — „Flugschriften”, rodzime źródła i recepcja z Zachodu

Luterańska myśl teologiczna w obydwu częściach Prus nie doczekała się dotąd specjalnego opracowania. Wyjątek stanowi tutaj cenna edycja kazań, traktatów teologicznych i ordynacji kościelnych z lat reformacyjnego przełomu 1523/1524 w opracowaniu Roberta Stuppericha⁴⁵. Teologia Marcina Lutra była nieomal wyłącznie recypowana z Zachodu za pośrednictwem takich teologów jak: Jan Briessman, Jan Amandus, Paweł Speratus, Jan Poliander, którzy przybywali głównie z Wittenbergi, korzystając z pośrednictwa samego Reformatora. Rodzimy wkład w rozwój luterańskiej myśli teologicznej był znikomy. Luterański biskup Jerzy Polentz, urodzony w Rzeszy, choć już zasiedziały w Prusach, z wykształcenia prawnik, w swoich kazaniach korzystał z porad i wskazówek dopiero co przybyłego z Wittenbergi Jana Briessmana. Z kolei biskup pomezkański, Erhard von Queiss, autor radykalnych zaleceń reformacyjnych z roku 1524 „Themata episcopi Riesenburgensis”⁴⁶, przybył do Prus ze Śląska. Prusy Książęce, mimo iż uchodziły za bastion luteranizmu, były miejscem, gdzie ścierały się różne poglądy teologiczne: luteran, szwenkfeldian, osiandrystów, braci czeskich, mennonitów, a później także kalwinistów i antytrynitarzy. Wszystkie te wyznaniowe opcje zasługują na pogłębioną refleksję. Szczególne miejsce w rozwoju myśli teologicznej w Prusach, zajmuje teologia Andrzeja Osiandra, w pełni upubliczniona w czasie jego pobytu w Królewcu od roku 1549 aż do jego zgonu w roku 1552 oraz przez jego kontynuatorów m.in. Jana Funcka czy Stanisława Murzynowskiego. Stanowi ona z pewnością poważny wkład do europejskiej dyskusji reformacyjnej. Osiandryzm jest stosunkowo dobrze zbadany dzięki pracom Roberta Stuppericha⁴⁷, Gottfrieda Seebasa⁴⁸ i Jörga Reinera Fligge⁴⁹. Natomiast pozyskanie ks. Albrechta przez Andrzeja Osiandra dla jego teologii zwłaszcza w kwestii nauki o usprawiedliwieniu (zbawieniu) oraz nauki o naturze Boskiej i ludzkiej Chrystusa w zasadzie pomniejszane przez ortodoksyjną historiografię luterańską zostało w pełni naświetlone przez Ericha Rotha⁵⁰. Na szczególną uwagę badaczy zasługują wreszcie nie tylko obszernie traktaty teologiczne, ale i skromne objętościowo reformacyjne druki ulotne „Flugschriften”. Mają one tę szczególną wartość, iż były kierowane do zwykłego, niezbyt wykształconego czytelnika. Użyte tam przykłady i argumentacja mówią nam nie tylko o ich autorach, ale i pośrednio o formacji teologicznej ich odbiorców. Na druki ulotne jako niezwykle cenne źródło do badania postaw reformacyjnych społeczeństwa Rzeszy Niemieckiej zwrócił uwagę przed niespełna 100 laty Otto Clemen⁵¹, publikując trzy tomy tych materiałów. Szczególnym zainteresowaniem cieszyła się ta kategoria źródeł wśród historyków NRD-skich, którzy szukali tam uzasadnienia dla swojej tezy

⁴⁵ *Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/1524. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen*, eingeleitet und herausgegeben von R. Stupperich, Ulm 1966.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 111–113.

⁴⁷ R. Stupperich, *Osiander in Preussen, 1549–1551*, Berlin 1973.

⁴⁸ G. Seebas, *Das reformatorische Werk des Andreas Osiander*, Nürnberg 1967.

⁴⁹ J. R. Fligge, *Herzog Albrecht von Preussen und der Osiandrysmus 1522–1568*, Bonn 1972.

⁵⁰ E. Roth, *Herzog Albrecht von Preussen als Osiandrist*, w: *Wirkungen der deutschen Reformation bis 1555*, 1967, s. 286–304.

⁵¹ *Flugschriften aus den ersten Jahren der Reformation*, Hrsg. von O. Clemen, Bd. I–III, Leipzig 1907–1909.

o „wczesnoburżuazyjnej” rewolucji (Frühbürgerliche Revolution). Stąd kilka edycji⁵² tych źródeł kontynuowanych w Niemczech także po politycznych zmianach 1989 r. Poza wymienioną na początku edycją Roberta Stuppericha⁵³ brak było takich badań dla Prus. Należy mieć nadzieję, iż lukę tę wypełni znajdująca się w stadium końcowym praca doktorska przygotowywana w Toruniu przez Joannę Milewską-Kozłowską pt. „Reformacyjne pisma ulotne z I połowy XVI w. w Prusach Książęcych”.

5. Reformacja pruska a reformacja polska

W dawniejszej historiografii główne zainteresowanie budziły druki reformacyjne publikowane w Królewcu czy w Elku w języku polskim⁵⁴, a mniej analiza podobieństwa i różnic w rozwoju reformacji w Prusach i Polsce. Tym ostatnim zagadnieniem zajmowałem się osobno⁵⁵, a jeśli do niego wracam, to z tego względu, iż wydaje mi się, iż przedmiotem dalszych badań winno być szukanie przyczyn braku ściślejszych, organizacyjnych powiązań między reformacją pruską a reformacją polską. Tłumaczenie tego faktu obawami Prusaków z Prus Królewskich, że łącząc się organizacyjnie z polskimi protestantami, a więc biorąc udział w synodach polskich różnowierców mogliby dać powód do zakwestionowania także funkcjonowania ich odrębnych politycznych instytucji (sejmik pruski), nie wydaje się wystarczające. Przyjęcie unikalnego w skali europejskiej rozwiązania wyznaniowego w aktach „Zgody Sandomierskiej” i „Konfesji Sandomierskiej” przyjętych w r. 1570 przez luteran, kalwinistów i braci czeskich nie zostało — w świetle dotychczasowych badań — wystarczająco docenione przez protestantów zarówno w Prusach Królewskich, jak i Prusach Książęcych.

6. Tożsamości wyznaniowe i konfesjonalizacja

Paradygmat „konfesjonalizacji”, o którym wspominaliśmy na początku artykułu, na trwałe zadomowił się w badaniach nad pruską reformacją dzięki książce Michaela G. Müllera⁵⁶ traktującej o drugiej reformacji (kalwińskiej) i stanowej autonomii w Prusach Królewskich w epoce konfesjonalizacji. Za modelem „konfesjonalizacji” przemawia: 1. religijna inowacyjność, 2. wyłonienie się Kościołów o absolutnej przewadze liczebnej, 3. konkurencyjność. Przyjmując typologię zaproponowaną przez Heinza Schillinga⁵⁷, należałoby przyjąć, iż w Prusach Książęcych niepodzielnie panowała konfesjonalizacja luterska i tożsamość

⁵² *Flugschriften der Bauernkriegszeit*, Unter Leitung A. Laube, H. W. Seiffert, Bearb. von Ch. Laufer et alii, Berlin 1975 (wyd. I). 1978 (wyd. II); *Flugschriften der frühen Reformationsbewegung (1518–1524)*, Hrsg. A. Laube et alii; *Flugschriften gegen die Reformation*, Hrsg. u. bearb. A. Laube unter Mitarbeit von U. Weiss, Berlin 1997.

⁵³ Zob. przypis 45.

⁵⁴ Student Polak Ewangelik [Stanisław Kot], *Polska a Mazowsze ewangelickie*, Szczytno/Kraków 1920.

⁵⁵ J. Małłek, *Reformacja w Polsce i w Prusach w XVI wieku. Podobieństwa i różnice*, „Czaszy Nowożytny”, t. 2, 1997 s. 9–15 i w wersji angielskiej: *The Reformation in Poland and Prussia in the sixteenth century: similarities and differences*, w: *The Reformation in Eastern and Central Europe*, ed., by K. Mag, Scholar Press, Aldershot 1977, s. 182–191. Zob. Id., *Polska wobec luteranizacji Prus*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, XLIX, 2005, s. 7–16.

⁵⁶ M. G. Müller, *Zweite Reformation und ständische Autonomie im Königlichen Preussen, Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557–1660)*, Akademie Verlag, Berlin 1997.

⁵⁷ H. Schilling, *Konfessionelle und politische Identität im früneuzeitlichen Europa*, w: *Nationale, ethnische Minderheiten und regionale Identitäten im Mittelalter und Neuzeit*, hrsg. von A. Czacharowski, Toruń 1994, s. 103–123.

luterancko–protestancka. Z kolei w Prusach Królewskich spotykamy się z kofesjonalizacją mieszaną, multikonfesjonalną, to znaczy ze współistnieniem różnych wyznań. Wreszcie w biskupstwie warmińskim mamy do czynienia wyłącznie z konfesjonalizacją trydencko–katolicką⁵⁸. W praktyce oznaczało to, że w Prusach Książęcych byli dyskryminowani katolicy, na Warmii protestanci, a we właściwych Prusach Królewskich, w wielkich miastach pruskich, katolicy z trudem upominali się o miejsce dla uprawiania swojego kultu religijnego, choć z czasem potrafiliby w znacznym stopniu odzyskać dawną pozycję dla swojego Kościoła⁵⁹. Model „konfesjonalizacji” jest niezwykle sugestywny, niemniej wymaga dalszej konfrontacji ze źródłami historycznymi. Prusy Książęce i Prusy Królewskie mogą okazać się interesującymi terytoriami ze względu na swoją wielowyznaniowość do dalszych obserwacji i znalezienia odpowiedzi, czy model „konfesjonalizacji” w pełni odpowiada ówczesnej religijnej rzeczywistości.

Aus der Geschichte der preußischen Reformation

In diesem Artikel charakterisiert der Autor den Stand der Forschungen über die Geschichte der Reformation im Herzogtum Preußen und im Königreich Preußen, wobei er auch die Forschungsziele für die Zukunft umreißt. Zu ihnen gehören folgende Fragen: 1. Die Organisation der „neuen” Kirche, das Netz der Pfarreien, 2. Priester–Pastoren, Stand der Forschungen über die Presbyteriologie 3. Die Gläubigen und die Kirchendisziplin, 4. Das theologische Gedankengut („Flugschriften”, heimische Quellen und die Rezeption aus dem Westen), 5. Die preußische und die polnische Reformation, 6. Konfessionelle Identitäten und Konfessionalisierung.

Der Autor des Artikels ist der Ansicht, dass die bisherigen historisch–geographischen sowie kartographischen Arbeiten es ermöglichen, eine Landkarte des Netzes der Pfarreien samt ihren Grenzen in den beiden Teilen Preußens anzufertigen. Er bedauert, dass die Arbeit an der Presbyteriologie in Anlehnung an die umfangreichen, von Friedwald Moeller gesammelten biografischen Sammlungen (heute im Berliner Archiv) sowie ihre Veröffentlichung, eingestellt wurden. Indem er den Prozess der Einführung des Luthertums und seiner Festigung unter den Gläubigen analysiert, hält er es für notwendig, Untersuchungen über die Alphabetisierung der preußischen Gesellschaft in der Zeit der Reformation anzustellen. Er äußert sich skeptisch über das einheimische, preußische reformatorische theologische Gedankengut und verweist auf günstige Bedingungen, vor allem im Herzogtum Preußen, für die Ankömmlinge aus dem Westen, was die Veröffentlichung ihrer Arbeiten aus diesem Bereich angeht. Er kündigt eine Arbeit über lutherische Flugschriften an, die von Joanna Milewska–Kozłowska aus Toruń vorbereitet wird. Als Forschungspostulat nennt er die Untersuchung der allzu lockeren Bande zwischen Protestanten in den beiden Teilen Preußens und in Kronpolen, entgegen deutlich umrissenen gemeinsamen Interessen. Zum Schluss des Artikels stellt der Autor fest, dass das Modell der „Konfessionalisierung” äußerst suggestiv sei, man sollte es jedoch mit historischen Quellen preußischer Herkunft konfrontieren.

⁵⁸ J. Małłek, *Konfessionelle Identitäten im frühneuzeitlichen Preussen (Königlicher und Herzöglicher Teil) — Versuch eines Vergleichs*, w: *Ständische und religiöse Identitäten im Mittelalter und früher Neuzeit*, Hrsg. von S. Kwiatkowski und J. Małłek, Toruń 1998, s. 191–199.

⁵⁹ Id., *The Prussian Estates and the question of religious toleration, 1500–1800, Parliaments, Estates and Representation*, Vol. 19, Ashgate, Aldershot 1999, s. 65–72.